

Олена Боряк, Марія Масрчик

**До історії етнографії статевого життя
та записів сороміцького фольклору
(замість вступного слова)**

В останній чверті XIX століття в Україні з'явилась і почала стрімко розвиватися нова субдисципліна або новий напрямок етнографії, основним фокусом якого був сороміцький, обценний фольклор та норми статевого життя в українському селі. Слово *сексуальність* ще не прийшло на той час в український вокабуляр, а тому назва *етносексологія* є, радше, сучасною назвою для серії тогочасних досліджень та видань.

Між тим, поява досліджень щодо норм і практик статевого життя у другій половині XIX століття стала загальноєвропейською тенденцією. У цій статті ми зробимо короткий екскурс в історію найбільш значимих українських етнографічних публікацій того часу.

Для української етнографії статевого життя найбільш характерними були колекціонування і записи вірців обценного фольклору, а також обрядових мотивів, де залучались теми коїтусу, статевих органів, обцену. Етнографічних записів про *повсякденні практики і норми* в сфері інтимності й статевого життя є незрівнянно менше.

У другій половині XIX століття було розпочато збір українського обценного й еротичного фольклору – пісень, переказів, легенд, у тому числі апокрифічних, казок, анекдотів, уявлень, вірувань. У результаті цієї роботи побачили світ кілька етнографічних збірок сороміцького фольклору.

Перший за часом появи об'ємний корпус українських сороміцьких текстів з'явився у 1898 році в Парижі як том 5 видання “Криптадія: збірник документів для дослідження народних традицій”.

Збірник фольклору “Криптадія” (від грецької *σοκρῖτε, ταεμνε*) видавали в Гайльбронні (Німеччина) та Парижі з 1883 по 1911 роки [Κρυπτάδια 1883–1911]. Загалом вийшло друком дванадцять томів «Криптадії». У ньому публікували англійський, шотландський, шведський, австрійський фольклор, а також значні колекції слов'янського фольклору – українського, російського, сербського, польського, болгарського та багато інших. Зазвичай, кожен том “Криптадії” містив фольклор не однієї, а кількох етнічних традицій. Збірки українського сороміцького фольклору та традицій було розміщено в двох томах «Криптадії» – в томі 5 [Folklore de l'Ukraine 1898] та томі 8 [Folklore de l'Ukraine 1902].

Історія видання збірки українського фольклору дотепер відома ще не повністю. В томі 5 фольклор опубліковано анонімно – в ньому не зазначено імен ані тих людей, які записували, редагували, упорядковували колекцію фольклору, ані тих, від кого фольклор було записано. Однак нині відомо, що упорядником і співредактором “українських” колекцій “Криптадії”, а, можливо, також і збірок іншого слов'янського фольклору, був український учений, етнограф і археолог Федір Вовк. У його особовому архіві, що зберігається в Інституті археології НАН України, відкритися оригінали рукописів, що були опубліковані в томах “Криптадії”, листування з респондентами, гранки окремих томів видання з правками. Щодо колекції фольклору, опублікованої в томі 8, то анотація сповіщає, що записи було підготовано українським етнографом Митрофаном Дикаревим.

Окрім повних томів, видавець “Криптадії” друкував також “Витяги з Криптадії” – збірки фольклору різних народів окремими книжечками. Так, було опубліковано два томи витягів під назвою “Український фольклор. Сороміцькі звичаї, казки, пісні, приказки, загадки і лайка”. Фольклорні тексти в томах “Криптадії” найчастіше перекладено французькою, але деякі водночас подано і мовою оригіналу.

Практично недоступним залишається ще одне закордонне видання – “Антропофітея” (з грецької *Ανθρωποφυτεία*) – наукове серійне видання, десять томів якого вийшли друком з 1904 до 1913 роки у Лейпцигу [Anthropophyteia 1904–1913]. Про його завдання свідчить надзаголовок: “Щорічник фольклористичних студій та досліджень з історії розвитку статевої моралі”. Засновником і рушійною силою цього проекту був Фрідріх Саломо Краус

(1859–1938), один із перших європейських дослідників-славістів у царині етнографії статевого життя. Редагуючи матеріали до одного із перших фольклористичних часописів того часу “До джерел” [Urquell 1890–1896], Фрідріх Краус активно публікував там розвідки з питань статевої моралі. А у 1904 році Краус ініціював видання самостійної наукової серії “Антропофітея”, де публікувалися дослідження звичаїв і фольклору, пов’язаних зі статевим життям, обценними словами, лайкою тощо.

Краус та його однодумці відстоювали ідею, що обценний фольклор, який зазвичай при публікації вилучали з фольклорних збірок, містить цінну інформацію, яка має бути збережена для подальшого вивчення різних аспектів життя і культури народу.

У томі 6 “Антропофітеї” було опубліковано невелике дослідження сороміцьких весільних пісень Володимира Гнатюка під назвою “«Комора»: епізод української весільної обрядовості” [Hnatjuk 1909].

Разом з “Антропофітеєю” Фрідріх Краус видавав також “Додатки до Антропофітеї”. Загалом з 1907 по 1929 роки побачили світ дев’ять томів “Додатків”; це були збірки фольклору різних народів і часів [Beiwerke zum Studium; див. також: Топорков 1991]. “Додатки до Антропофітеї” містили також колекцію українського сороміцького фольклору. Більш ніж 700 прозових фольклорних текстів різного жанру було опубліковано у двох томах “Додатків”, що вийшли друком у 1909 та 1912 роках. Ініціатором, упорядником і українським редактором обидвох томів був Володимир Гнатюк.

В останній чверті XIX століття під час своїх експедицій Гнатюк почав звертати увагу, а відтак і записувати також і сороміцький фольклор. Сам він спочатку згадував у листах такі тексти як “порнографічний фольклор”, змінивши згодом цю назву на “мої криптадії” (вочевидь, з огляду на однойменне паризьке видання). У листі від 18 травня 1899 року Гнатюк писав Федору Вовку, що його збірка “порнографії” включає “500 коломийок та коло 130 оповідь прозою” [Листування 2001: 20]. А вже через дев’ять місяців Гнатюк повідомив, що до цієї колекції додалися ще 150 анекдотів й інших оповідань [Листування 2001: 26]. За рік після того, як Франко та Гнатюк надіслали Вовку тексти для публікації в “Криптадії” (і вони таки були опубліковані в томі), Гнатюк знову сповіщав, що зібрав чергову колекцію текстів: “Самих пісень маю понад 1000, а оповідань (анекдотів і новель) понад 150” [Листування 2001: 40]. Свою нову збірку сороміцького фольклору вчений мав надію опублікувати в новому томі “Криптадії”. Однак Федір Вовк відповідав, що видання не зможе надрукувати такої кількості текстів, до того ж, “...видавець не хоче, щоб цілий том був

з фольклора однієї якої землі!” [Листування 2001: 29]. Це пояснює, чому в кожному томі “Криптадії” публікували колекції фольклору різних народів.

Пізніше повні колекції Володимира Гнатюка, а також Павла Тарасевського та інших записувачів усе ж були оприлюднені, але в “Додатку до Антропофітеї”, німецькому виданні Фрідріха Крауса. Перший том українського фольклору було опубліковано у третьому випуску “Додатків до Антропофітеї” у 1909 році в Лейпцигу під назвою “Статеве життя українських селян: фольклористичні свідчення з Малоросії” з матеріалами зі Слобожанщини в записах Павла Тарасевського, з перекладом і редагуванням Володимира Гнатюка і вступним словом Фрідріха Крауса [Tarasevskyj, Hnatjuk, Krauss 1909]. Том містив 319 прозових текстів. Варіанти одного тексту подано зрідка і лише за наявності суттєвих відмінностей. Кожен текст транскрибовано латиницею (тексти кирилицею не опубліковано) і кожен супроводжено німецьким перекладом.

Увесь матеріал було систематизовано частково за жанровим, частково – за тематичним принципом. Том розбитий на чотири розділи. Перший – “Шванки” – це короткі оповідки, жарти, уламки етіологічних легенд про людину та її статеві органи, кумедні бувальщини про статеве життя, статеве виховання, словесні каламбури і соромні непорозуміння. Цей розділ має внутрішній поділ на дві частини: соціальні групи (тут виділено оповіді про селян, панів, попів і солдатів) та етнічні групи (українці, росіяни, словаки, євреї, німці, англійці, вірмени, грузини, татари).

Другий розділ – “Новелістичні оповідання” – містить більші за розміром прозові тексти казкового характеру, народні оповідки тощо. Їх розподілено за тематикою по соціальних групах (селяни, пани, священики, офіцери й солдати). Третій і четвертий розділи дуже коротенькі. Це чотири апокрифічні легенди й шість “Оповідань про тварин”.

Наступне видання українського сороміцького фольклору було опубліковано як п'ятий випуск додатків до “Антропофітеї”, і також підготовано до друку Володимиром Гнатюком. Воно вийшло під назвою “Статеве життя українських селян в Австро-Угорщині: фольклористичні свідчення” [Hnatjuk 1912] й містило фольклорні записи із Західної України. Всі записи було також транскрибовано латинкою й супроводжено німецьким перекладом, який здійснив Іван Франко. Фольклорні тексти були записані Володимиром Гнатюком, Осипом Роздольським, Володимиром Левинським, Філаретом Колесою, Зеноном Кузелею та іншими. Том містить 400 прозових текстів. Систематизація матеріалу така ж, як і в першому томі. Однак тепер кожен фольклорний сюжет

супроводжувався невеличким етнографічним “паспортом” – місце і рік запису, прізвище респондента.

Як впливає з листування між Федором Вовком та Володимиром Гнатюком, до друку готували ще й третій том “Антропофітеї”, куди мав увійти і прозовий, і пісенний фольклор. Проте, на жаль, цей том не вийшов друком. У 1913 році наклад двох перших томів українського еротичного фольклору було конфісковано з обґрунтуванням: *“грубо порнографічний та позбавлений наукової цінності”* [Листування 2001: 133].

Проте, Володимир Гнатюк рішуче відстоював свої публікації. Він звернувся до Вовка з проханням надіслати не лише його власні рецензії як одного з редакторів “Криптадії”, але й відгуки інших фахівців у царині традиційного сороміцького фольклору. Він пояснював: *“Книжка не знаходиться в публічній продажі, крім того дорога і друкowana в спеціальній видавництві, тому не може ширити зіпсуття, а щоби була безвартна з наукового боку, то вже найліпше оціните Ви...”* [Листування 2001: 133]. Суд, що відбувся через кілька місяців, як писав сам Гнатюк, *“затвердив таки конфіскаату Синьої книжечки”* [Листування 2001: 147] (“Додатки до Антропофітеї” мали палітурку насиченого синього кольору. – Авт.). Отож, “Антропофітея” до сьогодні залишається, по суті, раритетним виданням, що дивовижею збереглося тільки в тих приватних бібліотеках, куди встигло потрапити до офіційної конфіскації.

Публікація сороміцьких народних оповідок вимагала від упорядників і видавців не тільки наукового хисту, але й відваги та наполегливості. Необхідні засоби перестороги, а також і цензура, зробили свою справу, видання залишалися непоміченими майже до нашого часу: їх ніколи не згадують в історії української етнографії, про них навіть не йдеться в бібліографіях їхніх упорядників. На обкладинках і “Криптадії”, і “Антропофітеї” було зазначено, що вони не підлягають продажу. “Антропофітея” застерігала: *“Не призначено для навчальних цілей, видання заборонено розповсюджувати через книготоргівлю. Продажа «Антропофітеї» або розповсюдження каратиметься законом”*.

Закордонні видання еротичного фольклору виходили невеликим накладом, кожен примірник було пронумеровано. Повсякчас застерігалось, що випуски призначені для суто наукових цілей. Справу відомого видавця і редактора “Антропофітеї” Фрідріха Крауса неодноразово розглядали в суді, про що згадано в передмові Володимира Гнатюка до тому “Додатків до Антропофітеї” (переклад передмови опубліковано в нашому збірнику). Відомо також, що Краус звертався до Фройда із проханням написати листа на

захист видання, що той і зробив [Dundes 2003]. Гнатюк таку ситуацію пояснював у дусі фрейдизму – фобія сексу пов'язана з притлумленими переживаннями. Цим завершилась епопея закордонних видань українського фольклору.

Тимчасом, деякі тексти видавались і в Україні. Так, за ініціатииви Федора Вовка уже в першому томі львівського видання “Матеріалів до українсько-руської етнольогії” Наукового товариства ім. Шевченка було опубліковано опис весілля О. Гриши з “непристойними” весільними піснями, а також тексти в запису Михайла Максимовича [Максимович 1899: 157–168; Гриша 1899: 111–156]. Невелику рукописну збірку весільних сороміцьких текстів, зібраних Максимовичем, за двадцять років до того передав Федору Вовку Михайло Драгоманов. У третьому томі “Матеріалів...” було опубліковано опис весілля від Пелагеї Литвинової-Бартош, також з сороміцькими піснями і докладним матеріалом про обряд комори [Литвинова-Бартош 1900: 70–172]. Тут таки було вміщено питальник Митрофана Дикаріва [Програма 1900: 1–27].

Восьмий і дев'ятий томи “Матеріалів...” містили безцінну працю Марка Грушевського “Дитина в звичаях та віруваннях українського народу” в обробці та з передмовою Зенона Кузеля. Публікацію було здійснено під криптонімом Мр. Г. Відомо, що збирацька робота краєзнавця та етнографа Марка Грушевського безупинно тривала півтора десятка років. Внесок Зенона Кузеля, який взявся за цю справу за клопотанням Михайла Грушевського, полягав у систематизації, а також коментуванні як цілих розділів, так і окремих фрагментів тексту, поданні порівняльного матеріалу з інших, зокрема слов'янських, традицій, введенні широкого кола наукової літератури з означеної тематики. До фактографічного матеріалу Грушевського Кузеля додав ще й свою передмову та розвідку “Про студії над дітьми”. Серед масиву емпіричного матеріалу, присвяченого “етнографії дитинства”, Марко Грушевський подав опис традиційних звичаїв та уявлень про дошлюбні стосунки і норми статевого життя [Грушевський 1906–1907]. -

Ми згадали лише найбільші і найсистемніші публікації. Між тим, окремі тексти сороміцького фольклору, або й серії текстів у великій кількості, було задокументовано етнографами-польовиками в ХІХ – на початку ХХ ст. Фольклор вважали “сороміцьким”, коли в ньому зустрічалися обценні слова. Жанрво і тематично це були дуже різноманітні тексти. Інколи, наприклад, весільні пісні, часом глибоко метафоричні, еротична компонента яких або ледь угадувалась, або можлива лише на основі реконструкцій. Інколи – космогонічні й етіологічні легенди, замовляння тощо.

Після виходу згаданих збірок видання фольклорних колекцій сороміцького фольклору майже повністю припинилося практично до наших днів. У сьогоднішній Україні наша збірка статей вже не поодиноким на ниві вивчення традиційних норм статевого життя і сороміцького фольклору. Нещодавно вийшли друком фольклорні збірки “Бандурка”, укладена Миколою Сулимою [Бандурка 2001], та “Українські сороміцькі пісні”, укладачем якої став Михайло Красиков [Українські 2003]. “Непристойні свідчення” з епітимійних справ XVII–XVIII ст., що зберігаються в державних архівосховищах України, зібрані також Миколою Сулимою [Сулима 2005].

* * *

З огляду на те, що фрагменти праці Марка Грушевського “Дитина у звичаях і віруваннях українського народу” (1906), зокрема його нотатки про “сороміцьке”, включно з коментарями Зенона Кузеля, а також німецькомовний вступ Володимира Гнатюка до тому “Додатків до Антропофітеї” (1912) та розвідка Антіна Онищука “Анатомія людини” (1912) досі лишаються раритетними етнографічними пам’ятками, в цьому збірнику статей запропоновано їх передрук. Текст Володимира Гнатюка подано у перекладі Василя Балущка. Завдяки електронним каталогам бібліотек світу, а також оцифрованим мережевим ресурсам вдалося майже в повному обсязі ідентифікувати і реконструювати бібліографічний апарат передруків. Його подано окремо, наприкінці текстів пам’яток, під назвою «Бібліографічні джерела».

Бандурка 2001 – Бандурка (Українські сороміцькі пісні) / Упорядник М. Сулима. – К.: Дніпро, 2001. – 280 с.

Гриша 1899 – Гриша О. Весілля у Гадяцькому повіті у Полтавщині // Матеріали до українсько-руської етнології. – Львів, 1899. – Т. 1. – С. 111–156.

Грушевський 1906–1907 – [Грушевський] Мр. Дитина у звичаях і віруваннях українського народу. Матеріали з полудневої Київщини. Обробив З. Кузеля // Матеріали до українсько-руської етнології. – Т. VIII. – 1906. – С. 60–220; Т. IX. – 1907. – 144 с.

Листування 2001 – Листування Федора Вовка з Володимиром Гнатюком / Упоряд. та коментарі В. Наулка, Н. Руденко, О. Франко. – Львів–Київ, 2001. – 220 с.

Литвинова-Бартош 1900 – Литвинова Бартош П. Я. Весільні обряди і звичаї у селі Землянці Глухівського повіту у Чернігівщині // Матеріали до українсько-руської етнології. – Львів, 1900. – Т. 3. – С. 70–172.

Максимович 1899 – Сороміцькі весільні пісні, записані М. Максимовичем // Матеріали до українсько-руської етнології. – Львів, 1899. – Т. 1. – С. 157–168;

Програма 1900 – Програма до збирання відомостей про громади і збірки сільської молоді (вулиці, досвідки і складки) // Матеріяли до українсько-руської етнології. – Львів, 1900. – Т. 3. – С. 1–27.

Сулима 2005 – Сулима М. Грѣхи розмаїтї: епитимійні справи XVII – XVIII ст. – К.: Фенікс, 2005. – 256 с.

Топорков 1991 – Топорков А. Л. Малоизвестные источники по славянской этносексологии (конец XIX – начало XX в.) // Этнические стереотипы мужского и женского поведения. – СПб.: Наука, 1991. – С. 307–318.

Українські 2003 – Украинські сороміцькі пісні / Упоряд., передмова, примітки М. Красикова. – Харків: Фоліо, 2003. – 287 с.

Anthropophyteia 1904–1913 – Anthropophyteia: Jahrbücher für folkloristische Erhebungen und Forschungen zur Entwicklungsgeschichte der geschlechtlichen Moral. – Leipzig: Ethnolog. Verl., 1904–1913.

Beiwerke zum Studium 1909–1929 – Beiwerke zum Studium der Anthropophyteia: en und Forschungen zur Entwicklungsgeschichte der geschlechtlichen Moral. – Leipzig: Ethnolog. Verl., 1907–1929.

Dundes 2003 – Dundes A. Better Late Than Never: The Case for Psychoanalytic Folkloristics / Alan Dundes // Journal of Folklore Research. – 2003. – № 40.1. – P. 95–99.

Folklore de l'Ukraine 1898 – Folklore de l'Ukraine // Kryptádia: Recueil de documents pour servir à l'étude des traditions populaires. – Paris: Editeur H. Welter, 1898. – Vol. V. – P. 1–185.

Folklore de l'Ukraine 1902 – Folklore de l'Ukraine // Kryptádia: Recueil de documents pour servir à l'étude des traditions populaires. – Paris: Editeur H. Welter, 1902. – Vol. XIII. – P. 303–399.

Hnatjuk 1909 – Hnatjuk V. Die Brautkammer: Eine Episode aus den ukrainischen Hochzeitbräuchen / Volodymyr Hnatjuk // Anthropophyteia. – 1909. – Bd. 6. – S. 113–149.

Hnatjuk 1912 – Hnatjuk V. Das Geschlechterleben des ukrainischen Bauernvolkes: Folkloristische Erhebungen / Volodymyr Hnatjuk. – Leipzig, 1912. – T. 2. (Beiwerke zum Studium der Anthropophyteia..., Bd. 5).

Kryptádia 1883–1911 – Kryptádia: Recueil de documents pour servir à l'étude des traditions populaires: in 12 Bd. – Heilbronn & Paris, 1883–1911.

Tarasevskyj, Hnatjuk, Krauss 1909 – Tarasevskyj P. Das Geschlechterleben des ukrainischen Bauernvolkes: Folkloristische Erhebungen aus der russischen Ukraina / Pavlo Tarasevskyj, Volodymyr Hnatjuk, von Friedrich S. Krauss. – Leipzig, 1909. – T. 1. (Beiwerke zum Studium der Anthropophyteia..., Bd. 3).

Urquell 1890–1896 – Urquell: Eine Monatsschrift für Volkskunde: in 6 Bd. – Leiden, Hamburg, Norden, 1890–1896.